

Branko Tošović, Arno Wonisch (ur.)

**Srpski pogledi na odnose
između srpskog, hrvatskog
i bošnjačkog jezika**

**Serbische Sichtweisen
des Verhältnisses zwischen
dem Serbischen, Kroatischen
und Bosniakischen**

I/5

2005–2012

Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz
Beogradska knjiga
2013

Branko Tošović
[rođ. 1949]

Standardološki red i kaos [2012]

Rad se sastoji od tri dijela. U prvom se daje viđenje reda i haosa, u dugom se razmatra standardizacija kao borba sa kaosom, a u trećem se analizira standardološki red i kaos u okviru srpskog, hrvatskog, bosanskog/bošnjačkog i crnogorskog jezika. U tekstu se tumači jedan sociolingvistički proces (standardizacija jezika) u dva suprotstavljena stanja (redu i haosu), u koja potencijalno dolaze svi fizički, hemijski, društveni pa i jezički procesi. Pod standardizacijom se podrazumijeva lingvističko i pravno regulisanje upotrebe jezika.

Ključne riječi: red, kaos, standardizacija, bosanski, bošnjački, crnogorski, hrvatski, srpski

0. Tačno prije dvadeset godina – 1991, kada je započeo veliki društveni kaos, otvorili smo u ovome istom amfiteatru 26. aprila posljednji predratni lingvistički skup – simpozijum Jezička situacija u Bosni i Hercegovini, koji je pripremio časopis PRIZMA (čiji smo bili urednik i pokretač). Naša uvodna riječ počinjala je ovako:

Izgleda da je u lingvistici BiH april mjesec u kome se dešavaju najznačajniji događaji. Tačno prije dvadeset i jednu godinu, 25. aprila 1970. u ovom istom gradu završen je sada već poznati SIMPOZIJ O JEZIČKOJ TOLERANCIJI U NASTAVI, koji je kasnije dobio naziv *Sarajevski simpozij*, a onda je tri godine kasnije, oktobra 1973, u Mostaru upriličeno SAVJETOVANJE O REALIZACIJI ZAKLJUČAKA SIMPOZIJUMA O JEZIČKOJ TOLERANCIJI [...], sada poznato kao *Mostarsko savjetovanje*. Danas [to govorim te 1991] otvaramo treći poslijeratni naučni skup o jezičkoj situaciji u BiH, i to u bitno promijenjenim uslovima. Diskusiju vodimo u trenutku kada je već zaživio višepartijski sistem, u situaciji kada su na vlasti narodne partije, a u društvu se i dalje odvijaju nacionalne homogenizacije. Sada se u mnogo čemu drugačije gleda na jezičku problematiku, aktuelizira se čitav niz vrlo osjetljivih jezičkih pitanja, ističu se novi pogledi na književno-jezičku politiku u BiH (sve do njene potpune negacije), do krajnosti se potencira ravnopravnost jezičkih izraza (jezika) i pisama, ističu zahtjevi za preimenovanje jezika kojim se govori u BIH i sl. (Sarajevo, 26–27. april 1991).

Dvadeset godina kasnije ponovo se nalazimo u istoj sali i vraćamo na istu problematiku, ali u auditoriji u kojoj nema mnogih od onih koji su nastupili na tom posljednjem skupu uoči, vjerovatno, najhaotičnijeg stanja u istoriji BiH.¹

¹ Da spomenemo neke od onih koji su nastupali ili bili u programu tog 26. i 27. aprila 1991. godine: Alija Isaković, Mustafa Ajanović, Srđan Janković, Dževad Juzbašić, Blažo Miličević, Milivoje Minović, Neđo Šipovac, Muhamed Huković, Nedžad Pašić,

Ovaj referat počinjemo ovako i zbog toga što je u uvodnoj riječi nesvjesno naznačena tema o kojoj govorimo dvadeset godina kasnije.

[...] za lingvističko promatranje i pogotovo zaključivanje od suštinskog značaja ima modeliranje i prognoziranje jezičkih procesa u našoj republici, što, nažalost, kod nas gotovo da ne postoji. Predlažu se svakojaka rješenja, a ne vodi računa o posljedicama. Upravo zbog toga dobija na značaju sociolingvističko modeliranje: izrada apstraktnog sistema konkretnih jezičkih odnosa i interakcijskih polja u njihovoj statičnosti i dinamici. To modeliranje ima kao krajnji cilj prognoziranje jezičkih tokova. Uzimajući u obzir sve relevantne parametre, može se adekvatnom obradom stvoreni model pretvoriti u dinamički sistem koji će simulirati određene procese, što se u čitavom nizu nauka primjenjuje. Ovo ističem u prvi plan upravo zbog toga što se u našim razgovorima o jezičkim pitanjima u većini slučajeva razmišlja samo o dva-tri poteza unaprijed, a rješenja koja se predlažu daju se gotovo bez ikakvih valjanih prognoza o tome čemu ona vode.

1. Pod redom/uređenošću mogu se podrazumijevati različite situacije: 1. tamo gdje se može naći povezanost elemenata, 2. tamo gdje se može naći početak sa harmoničnim nastavkom, 3. tamo gdje se može naći početak i kraj. Haos je teže definisati. Jedni smatraju da je to negativna neograničenost. Drugi ističu da su haotični sistemi oni u kojima nevelika razlika na početku može stvoriti proizvoljno veliku razliku u sljedećim stanjima (Blekburn 1999: 149–150). Treći tvrde da je haos vrsta samoorganizacije (Pozdnjakov 1998: 47). U radikalnijem tumačenju nema pravog haosa, već postoji samo iluzija o njemu pa se može govoriti o prividnom neredu (zamišljenom haosu i svijetu kao predstavi o haosu). Haosom se često naziva ono što je teško u potpunosti ili djelimično shvatiti i spoznati. Može se tvrditi da u sistemu nema haosa, da on može postojati samo u njegovoj realizaciji. Neka tumačenja su posebno snažno povezana sa ovim problemom, u prvom redu teorija haosa, kibernetika, teorija igre (Game Theory), teorija katastrofe (Theory of Catastrophe), teorija svijeta Vitgeštajna, kinesko učenje In-Jan i relativistička teorija privlačenja Alberta Ajnštajna. Savremena nauka o prirodi tvrdi da ne postoje fundamentalni zakoni haosa i da u njoj djeluju samo determinirajući zakoni nastanka reda (Pozdnjakov 1998: 4). Glavni elementi haosa su neodređenost, entropija, raznovrsnost, izbor, vjerovatnoća. Teoretski nijedan sistem nije osiguran od haosa. Njega karakteriše bifurkacija, antraktornost, fraktalnost, sinergetičnost. Nered može biti programiran i kodiran.

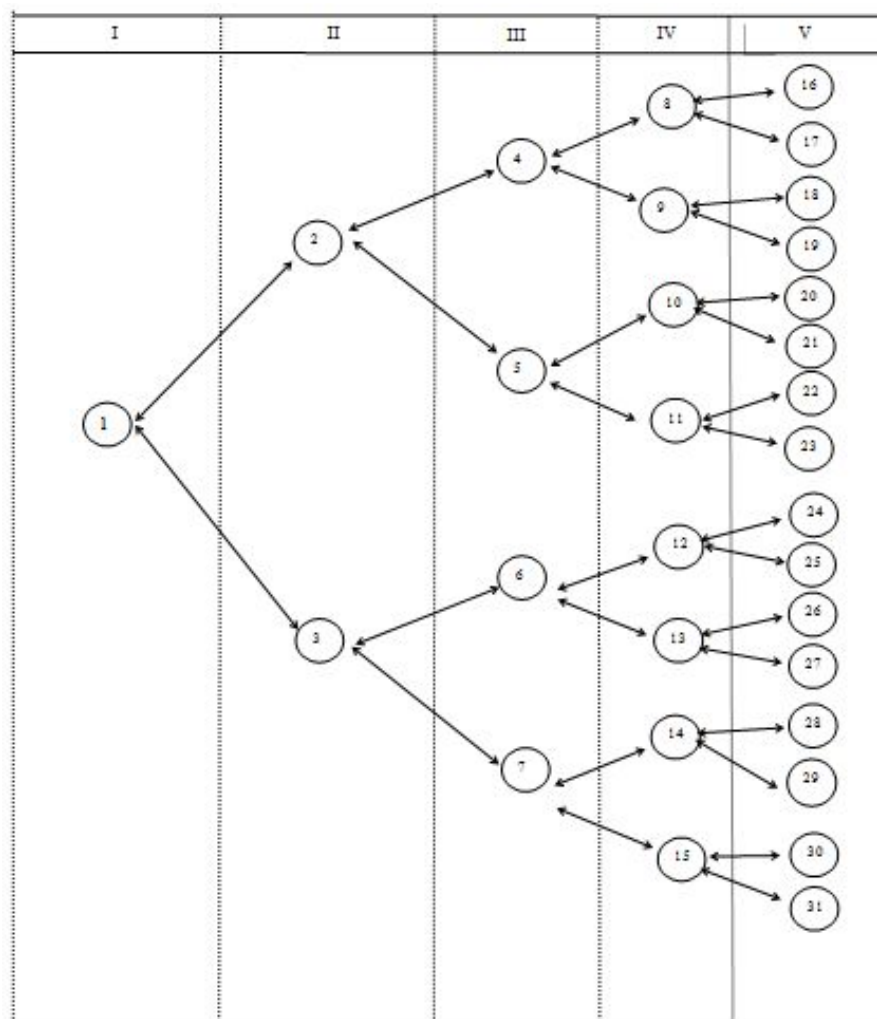
2. Odgovor na pitanje kako nastaje haos daje teorija haosa i sinergetika, a fraktalna geometrija slikovito prikazuje nered.² Ako jedan sistem predstavimo pomoću „skupa reprezentativnih tačaka“ i „skupa trajektorija“ u početnom

Asim Peco, Midhat Riđanović, Šimun Šonje..., kao i one koji danas prisustvuju ovom našem skupu: Josip Baotić, Senad Čolić, Senahid Halilović.

² Fraktali i fraktalna geometrija se baziraju na vezi između pravilnog i nepravilnog kretanja u dinamičkim sistemima.

trenutku, može se velikom pouzdanošću predvidjeti njegovo dalje kretanje (Mitrović 1993: 119). Rezultati istraživanja pokazuju da kaos nastaje udvajanjem. Takvo račvanje naziva se bifurkacijom, a sukcesivnost grananja bifurkacionim drvetom. Progresivno umnožavanja vodi beskonačnom broju ogranaka – tako i počinje kaos. Matematički model prelaska u kaos naziva se Fajgenbaumovim scenarijem („Feigenbaum-Szenario“). Ponašanje haotičnog sistema predstavlja se pomoću fraktalnih figura. Filigranski rubovi tih slika označavaju granice prelaska u nered. Fraktali odražavaju spontano ponavljanje lokalnih uzoraka, što dovodi do uspostavljanja reda na globalnom planu. Fraktal kao mjera uređenosti haosa daje mogućnost da se pomoću jednostavnog ponavljanja uzorka stvaraju oblici visokog stepena kompleksnosti (Mitrović 1993: 113). U okviru fraktala izdvaja je replikator – samogenerirajuća jedinica informacija sposobna da stvara svoje više ili manje tačne kopije, konkurirajući sa drugim. Replikator dolazi kao subjekat, inicijator samoorganizacije (Pojzner/Šuljga/Šulepov 1998: 43). U biologiji replikator su geni, u socijumu memi. U jeziku se može govoriti o takvoj jedinici i nazvati je lingvogenom; ona samoproizvoljno klonira kodne, sistemske, kategorijalne karakteristike (rod, broj, padež, lice i sl.), up.: *Učenik čita [broj] knjigu [padež], koja [rod, broj] leži na stolu [padež]*.

3. Postoje dva tipa dupliranja – ono koje vodi haosu (haotično dupliranje) i ono koje je programirano (kodno dupliranje). Haos nastaje ako se udvajaju neadekvatne, nepravilne i kontradiktorne odluke. Stimulans za njegov nastanak daju smetnje. Dupliranje u jeziku ima različite nazive: ponavljanje, reduplikacija, udvajanje, geminacija, koreferencija, tautologija, pleonazam. Samokontrola ne dozvoljava da se ponavlja ono što može izazvati kaos, npr. teme i reme, subjekta i predikata, glagola, prijedloga i sl. Graf na shemi 1 predstavlja univerzalni način formalizacije, pošto može da odslikava: 1. nereverzibilnost procesa i nastanak haosa, 2. nereverzibilnost procesa i organizacija izbora, 3. reverzibilnost procesa. Vertikalna lokalizacija dolazi kao sintagmatski odnos „površinska struktura → dubinska struktura“. Obrnuta orijentacija (za 180 stepeni) ukazuje na suprotan proces – prelazak dubinskih struktura u površinske. Nije slučajno da je takvu formalnu univerzaliju iskoristio Homa Čomski (istina samo u jednoj poziciji – vertikalnoj) za formalizaciju gramatike i generativne teorije jezika.

Shema 1

4. U lingvistici je vidljiva orijentacija na proučavanje reda, što je uopšte karakteristično za čitavu klasičnu nauku.³ U filozofiji je sve do XX vijeka dominirao logocentrizam, koji je isticao ontološki prioritet reda. U tome učenju je dugo vremena vodeće mjesto zauzimala teleologija (finalizam) i tvrdnja da je sve u prirodi uređeno svrsishodno i svaki razvitak predstavlja realizaciju unaprijed određenih ciljeva.⁴ Ali od druge polovine XX stoljeća situacija se mijenja pojavom sinergetike, čija je polazna tačka kaos. U centru pažnje ove naučne oblasti nalazi se samoorganizacija u sistemu i njegovo samoproizvoljno usložnja-

³ Rijetki su radovi koji imaju u naslovu datu temu, kao npr. članak R. G. Piotrovskog (1995).

⁴ Teleologija proučava ciljeve i namjene stvari.

vanje. Stoga se ona još naziva teorijom samoorganizacije. Red i kaos se tumače kao pojave koje se samoorganizuju i samostalno razvijaju. Zahvaljujući samoorganizaciji red se sam generira i usavršava. Centralno pitanje sinergetike glasi: kako se kaos pretvara u red.

5. Jezik je statički i dinamički sistem. Kao dinamički mehanizam razlikuje se od prirodnih procesa tipa klime ili vode koja teče iz slavine, jer su one samoorganizirajući kompleksi, dok je jezik samokontrolirajući sistem. Samokontrola, samoregulacija, autonomno upravljanje – to su suštinske crte generisanja jezika: mozak stalno prati govor, vrši korekcije i ne dozvoljava haosu da nadvlada i da se proširi (klima nema takav kontrolni centar). Poznato je da izbor jedne pogrešne odluke dovodi do niza pogrešnih ishoda. Refleksivna korekcija koči jezički kaos u samome nastanku. Jezik funkcioniše pod strogim nadzorom, koji već kod prvog izbora koči kaos, stoga su za jezik neprikladne magične cifre Fajgenbauma⁵ (u prvom redu zato što, ako kaos i nastane, on se ne može dublirati nakon hiljadu dupliranja, već odmah poslije prvog izbora).

6. U jeziku postoji horizont predvidljivosti i u njegovom generisanju nakon svakog koraka raste prag vjerovatnoće. Što idemo kraju teksta, iskaz postaje sve jasniji. U stohastičkim (slučajnim) procesima ne postoji horizont predvidljivosti ili je minimalan.

7. Odnosi u jeziku mogu biti linearni i nelinearni. Prvi nastaju u sintagmatskim spojevima, drugi u paradigmatiskim. Linearnost podrazumijeva sukcesivnu organizaciju jedinica, stoga ona (linearnost) teži više redu. Narušavanje linijskog kontinuiteta može izazvati nered. Nelinearnost stvara uslove za pojavu haosa.

8. Pravilni i nepravilni skupovi obuhvataju jedinice objedinjene po određenom uzoru, etalonu. Oni impliciraju haotičnost i nehaotičnost. Postojanja skupa u svojim prirodnim okvirima može se smatrati uređenim, dok bilo kakvo njegovo vankategorijalno izmještanje može dovesti do haotičnog stanja. Npr. žargon u svome normalnom okruženju nije nešto haotično, dok transpozicijom u druge vidove globalne diferencijacije jezika, koji su za njega neprirodna sredina, stvaraju se pretpostavke za nastajanje ovog ili onog stepena nereda. Dijaekat je jedan od najtipičnijih sinergetskih sistema. On se, kao i žargon, ne nameće sa stane, već se sami govornici samoorganizuju.

9. U tumačenju reda i haosa važnu ulogu imaju reverzibilni i nerevezibilni procesi. U nekim slučajevima u jeziku djeluje drugi zakon (princip) termodinamike ili termodinamička nereverzibilnost (obratna veza; feed-fack).⁶ Taj za-

⁵ Fajgenbaum određuje kritičnu tačku u kojoj dolazi do haotičnog stanja. To je 3.5699... On je pokazao da je svaka naredna distanca manja od prethodne za jednu četvrtinu i teži da bude stalna: 1/4.669201...

⁶ Njegova suština se sastoji u nereverzibilnosti procesa: toplo tijelo može samoprovodljivo postati hladno, ali ne i obrnuto, tačnije nije moguće realizovati proces čija bi je-

kon tiče se otvorenih i zatvorenih sistema: u zatvorenim sistemima raste entropija, a u otvorenim (koji mogu razmjenjivati energiju ili materiju sa okolnom sredinom) ona može biti stalna ili se čak smanjivati. Najbolji primjer za drugi zakon termodinamike i nereverzibilnosti procesa u jeziku je vrijeme, pošto ono protiče samo u jednom pravcu: od prošlosti (topline) ka budućnosti (hladnoći). Vremenska strelica je uvijek usmjerena na tu stranu, pri čemu se (1) neuređenost (entropija) povećava kretanjem iz prošlosti u budućnost, (2) dolazi do širenja u vremenu, (3) kauzalna efikasnost djeluje samo u jednom pravcu, pošto budući događaji ne mogu uticati na prošle događaje (u formi obratne kauzalnosti), (4) moguće je sjetiti se prošlih događaja, ali je teško vratiti se na događaje koji su se tek desili, 5. može se promijeniti budućnost, ali ne i prošlost (Blekburn 1999: 409–410). Zbog obligatornosti temporalnog pravca nastaje asimetrija između prošlosti i budućnosti. Npr. nije moguće konvertirati vremenske planove bez promjene značenja tipa: *On je pročitao knjigu.* → *On će pročitati knjigu.* Nereverzibilni proces je proizvodnja govora – rečeno se ne može povratiti (riječ je kao bačeni kamen). Sa fizičkom i kibernetičkom parnom kategorijom reverzibilnosti/nereverzibilnosti korelativne su neke jezičke parne kategorije, prije svega refleksivnost/nerefleksivnost. Tranzitivni odnosi su reverzibilni (ako se predmet **A** nalazi u odnosu prema predmetu **B**, a **B** nalazi u odnosu sa **C**, onda se **A** nalazi u odnosu sa **C**). U njima je moguće mijenjati pravac: *Ivan (A) je brat Petrov (B) brat, Petar (B) je brat Markov (C) brat, Ivan (A) je Markov (C) brat.* Reverzibilnost postoji u odnosima tipa više – manje, dalje – bliže, ranije – kasnije, više – niže, sjevernije – južnije i sl. Netranzitivni odnosi se odlikuju obratnom zavisnošću pa su stoga nereverzibilni: *Ivan (A) je otac našeg Petra (B), Naš Petar (B) je otac malog Marka (C).* Ali ne: *Ivan (A) je otac malog Marka (C).* Uglavnom, funkcionalni i jednoznačni odnosi su nereverzibilni: svakom članu odgovara samo jedno jedino značenje. Refleksivni odnosi dolaze kao obratni procesi (svaki elemenat određenog skupa nalazi se u odnosu prema samome sebi). Njihove raznovrsnosti su jednakost, istovremenost, sličnost itd. Nerefleksivnost spada u nereverzibilnost, pošto za svaki elemenat skupa nije tačno da se ono nalazi u odnosu prema samome sebi: ako je **3** manje od **4**, to ne znači da je **3** manje od **3** i da je **4** manje od **4**. Zakon nereverzibilnosti ne dozvoljava konverziju subjekatsko-objekatskih odnosa: *Učenik čita knjigu.* → * *Knjiga čita učenika.* Pretvaranjem takvog odnosa može dovesti do haosa.

10. Jedan od najinteresantnijih „(ne)haotičnih“ fenomena je tzv. leptirov efekat („Schmetterlingseffekt“)⁷: udarom leptirovim krilom u Brazilu može se,

dina posljedica bila prelaz toplote sa hladnijeg na topliji predmet. Drugim riječima, nereverzibilni procesi (procesii povezani sa razmjenom toplote, trenjem, difuzijom plinova) mogu samoproduktivno proticati samo u jednom pravcu.

⁷ Na jednom kongresu u Vašingtonu 1972. N. Lorenc je podnio referat pod naslovom „Hoće li zamah leptirovog krila u Brazilu izazvati tornado u Teksasu“. Taj efekat ukazuje na to da su početni uslovi i manje smetnje vrlo važni za prirodu i nastajanje

zbog haotične dinamike, klimatskih procesa, uzrokovati tornado u Meksiku. Ovdje se postavlja pitanje da li u standardizaciji jezika postoji leptir koji bi mogao izazvati normativni uragan? Recimo, može li propisana norma za neki jezik Australije izazvati snažnu reakciju u nekom jeziku Evrope? Nisu nam poznati slučajevi takvog radikalnog ispoljavanja leptirovog efekta.

11. Za izražavanje reda i haosa koristi se posebna leksika. Koncepti „red“ i „nered“ izražavaju se različitim leksemama, ali se izdvajaju tri grupe takvih jedinica: jedna je potpuno ili pretežno orijentisana na red, druga na nered, a treća zauzima međupoziciju. Prvu skupinu čine riječi koje su po pravilu povezane samo sa redom: *ravnoteža, harmonija, zakonitost, identičnost, hijerarhiziranost, kosmos, logičnost, pouzdanost, negentropija, normativnost, obaveznost, određenost, organizovanost, pravilnost, preciznost, predodređenost, predvidljivost, proporcionalnost, ravnoteža, regularnost, simetričnost, periodičnost, sistematičnost, kompatibilnost, tačnost, usklađenost, uređenost, uravnoteženost, jasnoća* i dr. Drugu obrazuju lekseme koje se uglavnom vežu za nered: *anarhija, beskraj, dezorganizacija, entropija, fakultativnost, kaos, nejasnoća, nelogičnost, neodređenost, neperiodičnost, nepravilnost, nepreciznost, nepredvidljivost, nepouzdanost, neravnoteža, nered, neregularnost, nesistemnost, nestabilnost, neuređenost, pogrešnost, slučajnost, zbrka* i dr. U trećoj se nalaze riječi sa prelaznom semantikom, odnosno one koje nisu tako jasno i eksplicitno povezane ni sa redom ni sa kaosom: *disharmonija, izbor, izuzetak, napon, proporcija, vjerovatnoća*.

12. Od dvaju jezičkih kompleksa – sistema i njegove upotrebe prvi je izrazito zasnovan na uređenosti, a u drugome se bore suprotne tendencije – jedna nastoji da se jezik kanališe, odnosno usmjeri u određenom pravcu, a druga se opire nekom ili svakom uplitanju sa strane, što dovodi do spontanosti, odstupanja, slučajnosti. Sistemska lingvistika je izrazito lingvistika reda, a nesistemska (primijenjena lingvistička, kultura govora, stilistika i dr.) izrazito usmjerena na interakciju reda i nereda.

13. Standardizacija je oblik nametanja reda. Ona je svojevrsna antibifurkacija budući da je usmjerena na borbu sa kaosom, koji nastaje račvanjem rješenja. Norma je osnovno sredstvo za postizanje reda. Ona je reakcija na postojeći, potencijalni, odnosno mogući kaos. S druge strane, antinorma je orijentisana protiv propisane norme. To je takođe sinergetski fenomen, pošto se radi o samoorganizaciji.

haosa. Dati motiv iskoristio je Ray Bradbury, koji je u kratkoj priči UDAR GROMA opisao kako smrt predistorijskog leptira mijenja ishod predsjedničkih izbora danas. Na jezičkom planu to bi značilo da bilo koji element standardizacije u minulim stoljećima ima svoje djelovanje na sadašnje procese standardizacije. Ili da neki oblik standardizacije nekog australskog plemena utiče na standardizaciju na području bivšeg srpskohrvatskog jezika.

14. Jedan od zadataka standardizacije je unošenje harmonije u jezičku problematiku, nastojanje da se izbjegne realna ili moguća anarhija i da se olakša usmena i pismena komunikacija. To znači da prava standardizacija implicira prevladavanje, izbjegavanje, predupređivanje i neutralisanje haotičnih stanja. U borbi protiv nereda standardizacija može biti uspješna u svojoj antihao-tičnosti i neuspješna zbog svoje prohaotičnosti.

15. Ako bismo ukratko okarakterisati standardološki haos, onda bismo kazali da je to stanje u kome se narušava harmoničan odnos između jezika i njegovih nosilaca, između onoga kako se govori i šta se u obliku norme nameće. Postoje dvije osnovne vrste standardološkog haosa – unutrašnji i spoljni. Unutrašnji dolazi u okviru jednoga jezika (intrakorelacioni nered), a spoljni u odnosu dvaju ili više jezika (ekstrakorelacioni nered). Spoljni nered može biti 1. interkorelacioni – između veoma bliskih jezika iste dijalekatske osnove (tipični primjer su srpski, hrvatski, bosanski/bošnjački i crnogorski), suprakorelacioni – između prostorno bliskih jezika iste skupine (takvi su, recimo, a. srpski, hrvatski, bosanski/bošnjački, crnogorski, b. makedonski, c. slovenački), superkorelacioni – između prostorno udaljenih jezika iste skupine (ovaj odnos čine npr. a. srpski, hrvatski, bosanski/bošnjački, crnogorski i b. poljski ili ruski), ekstrakorelacioni – između genetski različitih jezika (kao što su a. srpski, hrvatski, bosanski/bošnjački, crnogorski i b. njemački). I dok intrakorelacioni haos zahvata svaku nacionalnu sredinu ponaosob (srpsku, hrvatsku, bošnjačku, crnogorsku), interkorelacioni nastaje u njihovim dodirima, prožimanjima i ukrštanjima. Ostala tri tipa haosa (suprakorelacioni, superkorelacioni i ekstrakorelacioni) najviše dolaze do izražaja u učenju navedenih jezika kao stranih, jer samo na ortografskom planu treba računati sa tri hrvatska pravopisa, dva-tri srpska, jednim bošnjačkim i jednim crnogorski, umjesto samo jednog koji je važio do devedesetih godina XX. I dok je, recimo, austrijskim studentima slavistike koji se opredjeljuju za učenje slovenačkog i ruskog potrebno poznavanje samo jednog pravopisnog priručnika, studenti BKS (Bosnisch/Bosniakisch, Kroatisch, Serbisch) moraju imati posla sa sedam-osam. Što je najtragičnije, taj će se broj, prema najavama, još ove godine povećati. Reakcije zapažamo i u međunarodnim organizacijama, prije svega u Evropskoj uniji, koja se našla u nedoumici šta da radi sa normativnom (ortografskom) inflacijom na području bivšeg srpskohrvatskog jezika. Dakle, intrakorelacioni haos napada izvorne govornike, interkorelacioni „braću po jeziku“, suprakorelacioni neštokavce na slovenskom jugu, superkorelacioni neštokavce na slovenskom sjeveru i zapadu, a ekstrakorelacioni sve ostale. Za standardološki haos prije bismo rekli da je spontani, nego što je programirani, kodirani, ali ga nikako ne bismo smatrali stohastičkim (slučajnim). On je, na neki način zakonomjeren u sredini, koja je frustrirana, nacionalistički i šovinistički kontaminirana, netolerantna, agresivna i koju razaraju suprotne društvene tendencije, oštra polarizacija i netrpeljivost.

16. Ako standardizaciju i kodifikaciju jezika posmatrano u dihotomiji red – nered, situacija je jasna: one su usmjerene na uspostavljanje reda i u osnovi predstavljaju oblik borbe protiv haosa, etnropije (neuređenosti). Standardizacija je u suštini nametanje neke uređenosti sa strane. Normiranje je monocentrički orijentisano zbog težnje da se, kao ideal, utvrdi samo jedno rješenje, bez alternative, po principu 1 : 1 (jedna ponuda – jedan izbor); ono ide na traženje unikatnog rješenja i obično toleriše ne više od dva-tri. Normiranje je vrsta antibifurkacije, kontrafraktala i deantraktora. Jezički standard je dvostruke prirode: on je kontraaktor i antibifurkacion, jer teži da preduprijedi neželjena stanja u koja bi mogla da stupi jezička upotreba. Norma je zasnovana na antibifurkaciji pošto je usmjerena na sprečavanje ili zaustavljanje račvanja. Međutim, postoje primjeri kada normiranje može ne samo da postigne navedene ciljeve nego i da izazove manji ili veći kaos i dovede u pitanje normalno funkcionisanje jezika. To se dešava ako se, recimo, nedovoljno vodi računa o tome koliko se u standard unose arhaizmi, dijalektizmi, strane riječi, ukoliko se pretjeruje u purizmu ili pak liberalizmu, kada se zanemaruje i nedovoljno vodi računa o upotrebnoj vrijednosti propisanih jedinica. Na rađanje haotičnog stanja može da utiče i pretvaranje ličnog normativnog interesa u kolektivni. Sve to stvara pogodno tle za pojavu konfliktnih situacija koje, razumljivo, pogoduju nastajanju haosa.

17. Jezički standard se može posmatrati u okviru sineregetike, koja podrazumijeva samoorganizaciju i koja koja vodi uređenosti iznutra, samostalnom nalaženju rješenja. Očito, jezičko normiranje nije sinergetski proces: njime se ne ide na samorganizaciju, već na prisilnu organizaciju i upotrebu po zadatom etalonu. Za razliku od standarda, dijelekt i žargon su oblici samoorganizacije, uređenosti bez prisile sa strane. U sinergetskom procesu se odbacuje nametanje norme sa strane i autonomno razvijaju svoja pravila. Može biti više razloga za to: 1. književna norma nije prikladna, 2. postoji frustracija od nametnutog standarda, 3. propisana pravila sputavaju normalnu komunikaciju, ograničavaju je i usložnjavaju. Dakle, možemo kazati da standard dolazi izvana, sintergetika dolazi iznutra.

Za utvrđivanja haotičnog stanja u standardizaciji i njenoj implementaciji važno je uzeti u obzir nekoliko bitnih pitanja, od kojih nam se posebno značajnim čine sljedeći: 1. u kojim periodima standardizacije nastaju impulsi na pojavu nereda i haosa, 2. koji se događaji mogu nazvati početkom standardološkog haosa, 3. koje su ličnosti djelovanjem, stavovima, pogledima, akcijama, prijedlozima, rješenjima i reformama djelovali na pojavu haotičnog stanja, 4. koja su najtipičnija haotična standardološka stanja, 5. kada je standardizacija bila posebno uspješna u borbi protiv anarhije i haosa, 6. da li postoje primjeri kontraproduktivne (haotične) standardizacije, 7. kada dolazi do prelaska standardološkog reda u nered, 8. kada procesi standardizacije kreću neželjenim putem.

18. Problem reda i haosa u standardizaciji je na svoj način i u različitom stepenu izražen u normiranju bosanskog/bošnjačkog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika. Devedesetih godina XIX. stoljeća došlo je do raspada jedinstvenog standarda za zajednički srpskohrvatski jezik. Nakon toga započet je proces odvojenog, međusobno nesinhronizovanog i često suprotstavljenog normiranja srpskog, hrvatskog i bošnjačkog, a od 2007. i crnogorskog. Jedan dio preskriptivnih rješenja bio je prihvaćen od strane nosilaca jezika, dok je drugi nailazio na otpore i bio odbijan. Negativna reakcija na standardizaciju koja je vodila haotičnom stanju ili samoorganizaciji u formi antinorme u jednoj sredini ponekad je stizala iz drugih sredina. Suprotstavljane propisanim pravilima zahvatalo je sve jezičke nivoe – ortografski, ortoepski, leksički, tvorbeni, morfološki, sintaksički, stilistički.

19. U praktičnoj primjeni standardoloških rješenja uvijek se javlja manje ili veće odbijanje, neprihvatanje utvrđenih normi i traženje drugih, alternativnih. Takva kontrapozicija nastaje kao rezultat više razloga: 1. nametanja subjektivnih jezičkih i nejezičkih želja, tendencija pa i frustracija, 2. nepotrebnog, neodmjeranog i tendencioznog vraćanje u prošlost i arhaiziranja jezičkog izraza, 3. implementiranja standardoloških rješenja pod pritiskom i prijetnjom sve do novčanog kažnjavanja, što izaziva nesigurnost u komunikaciji i strah od posljedica, 4. brzopletog, ishitrenog, nepromišljenog donošenje jezičkih propisa, 5. svjesnog povećavanja kodifikacijskog rastojanja u odnosu na druge bliske jezike uz ignorisanje i zapostavljanje međusobnih komunikacijskih potreba, 6. zatvaranja u uski jezički prostor, ponekad i po svaku cijenu, 7. prekomjernog isticanja državnih, nacionalnih i vjerskih interesa, 8. ispoljavanja nacionalizma, šovinizma i netrpeljivosti. Do neprihvatanja i odbijanja normativnih rješenja dolazi iz psiholoških, socioloških, estetskih, komunikativnih i čisto jezičkih razloga.

20. Jača napetost u sistemu stvara pogodno tle za pojavu haotičnih stanja. U svakoj nacionalnoj sredini postoje tipični primjeri. U standardizaciji srpskog, hrvatskog, bosanskog/bošnjačkog i crnogorskog jezika vučeni su u posljednje dvije decenije potezi koji su često vodili haotičnom stanju (u manjoj ili većoj mjeri). Jezička bifurkacija nastajala je kao rezultat društvene bifurkacije. Zaoštavanje nacionalnih i vjerskih odnosa vodilo je zaoštavanju jezičkih odnosa. Konvergenciju, posebno karakterističnu za XIX vijek, zamijenila je divergencija. Tenzije su rasle pa je prelazak sa jedne polinacionalne standardizacije na tri (kasnije četiri) mononacionalne, i to u vrijeme ratnih sukoba, bratoubilačkog, građanskog pa i vjerskog rata, istovremeno bio početak haotične bifurkacije normativnih rješenja. Tako je društvena disharmonija sve više izazivala jezičku disharmoniju.

21. Na području srpskog jezika najveći intrakorelacioni kaos nastao je prenapregom, nepripremljenim i nepromišljenim pokušajem da se u Republici Srpskoj ijekavica zamijeni ekavicom. Jaku napetost, koja je generisala interko-

relacionu (srpsko-hrvatsku) haotičnost, izazvala je radikalna pozicija srpskih lingvista koji štokavski hrvatski jezik smatraju srpskim, a hrvatskim samo kajkavski i čakavski, što implicira zaključak da je standardni hrvatski jezik varijanta standardnog srpskog jezika. U historiji srpske lingvistike bilo je i procesa koji su u početku imali karakter haotičnosti (zbog bifurkacijskog početka) da bi se završili uvođenjem reda. Imamo u vidu, prije svega, Vukovu reformu koja je radikalno lomila postojeće stanje. Ona je uspjela upravo zbog toga što je nastala u haosu izazvanom paralelnom upotrebnom narodnog i crkvenoslovenskog jezika pa je njena početna energija, naizgled prohaotična, razbijala i na kraju razbila postojeći nered. Neke ideje bile su usmjerene na stvaranje što harmoničnijih odnosa sa Hrvatima, ali je pitanje koliko bi, da su realizovane, vodile redu, a koliko haosu. Ovdje, prije svega, imamo u vidu prijedlog Jovana Skerlića da Srbi odustanu od ćirilice, a Hrvati od ijekavice, odnosno da se unificira jedno pismo (latinica) i jedan izgovor (ekavica).

22. Na području hrvatskog jezika zapaža se intrakorelacioni i interkorelacioni kaos. Intrakorelaciona haotičnost se ispoljava u tome što su govornici nesigurni šta i kako da kažu i napišu, boje se za posljedice zbog ratobornog nastupa nosilaca jezičke politike. Ova vrsta haosa posebno je došla do izražaja na ortografskom planu – za jedan relativno mali jezik postoje tri pravopisa pa svako bira ono što mu odgovara, što predstavlja tipičan primjer bifurkacije, kojom i počinje kaos. Pokušaj izbacivanja iz upotrebe gotovo svih internacionalizama, čak i onih koji su zaživjeli i normalni u govornoj praksi, pojačava tu napetost, jer se lome već stečene jezičke navike da bi se zadovoljili ponekad individualni, tendenciozni i kontraproductivni prohtjevi pojedinih kodifikatora. Posebna vrsta haosa nastaje u aktuelnoj borbi protiv sinonimije i zahtjeva da se jedan pojam označava samo jednom riječju (pod kojom se, razumljivo, podrazumijeva domaća, „čista hrvatska riječ“), što u nedostatku mjere može imati teške posljedice, prije svega za stil izražavanja, jer se sužava mogućnosti raznovrsnog načina pisanja i govorenja. Na tvorbenom planu kaos nastaje stvaranjem kovaničica tamo gdje za to nema potrebe, kontraproductivnim, nevještim eksperimentisanjem pojedinaca, posebno laika koji samo nanose štetu (što ističu i najradikalniji puristi poput Stjepana Babića). Najviše interkorelacionog haosa je izazvala i još uvijek izaziva pretjerana puristička orijentacija i borba protiv tzv. srbizama. Njegov najaekstremniji oblik došao je u zakonima i normama Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945). DEKLARACIJA O POLOŽAJU HRVATSKOG JEZIKA (1969) uticala je, između ostalog, na jačanje interkorelacione (hrvatsko-srpske) bifurkacije, jer je izazvala disharmonično račvanje na drugoj strani, prije svega u obliku PREDLOGA ZA RAZMIŠLJANJE. Ali postoje i drugačiji primjeri. Recimo, Ilirski pokret je predstavljao pokušaj uvođenja intrakorelacionog reda (eliminisanje štokavsko-čakavsko-kajkavske podvojenosti u korist štokavskog standarda) i interkorelacione harmonije (stvaranju jednog jezika Hrvata i Srba).

23. Na području bosanskog/bošnjačkog jezika nastao je interkoralacioni kaos time što su pripadnici slovenskog naroda islamske vjeroispovijesti u BiH, koji su se do tada nazivali *Muslimanima*, izabrali asimetrično nacionalno-jezičko određenje: kao etnonim *Bošnjak*, a kao lingvonim su uzeli teritorijalnu odrednicu *bosanski – bosanski jezik*, dok su pripadnici druga dva naroda BiH sa istom dijalekatskom osnovom Srbi i Hrvati insistirali na simetričnom nacionalno-jezičkom određenju Bošnjaka: da iz naziva nacije izvuku naziv jezika, dakle *Bošnjaci* → *bošnjački jezik*. Stoga su se u praksi pojavila različita glotonimska rješenja: *bosanski jezik*, *bošnjački jezik*, *bosanski/bošnjački*, *bošnjački/bosanski jezik*. Ovdje je prisutna i haotičnost interkorelacionog karaktera izazvana (a) kroatizacijom standarda, koja vodi harmonizaciji odnosa sa hrvatskom stranom, i (a) desrbizacijom standarda, koja vodi napetosti u bošnjačko-srpskim odnosima. U jeziku Bošnjaka zapaža se intrakorelacioni kaos izazvan pretjeranom arhaizacijom, islamizacijom, orijentalizacijom, prije svega, leksike.

24. Na području crnogorskog jezika najveći kaos, kako intrakorelacioni tako i interkorelacioni, stvoren je uvođenjem novih slova – triju u latinicu (*š, ž, ž*) i triju u ćirilicu (*џ, љ, њ*) za oznaku „specifičnih“ crnogorskih glasova *s', z', dz* (*šekira, čekupa, ženica, ženica, zinšov, sunšov*) i to za manje od pola miliona korisnika, ne rukovodeći se komunikativnim ciljevima (da se poboljša opštenje), već političkim – radi distanciranja i udaljavanja od jezika drugog/drugih bliskih štokavskih naroda. Takav postupak doveo je u Crnoj Gori do grafijskog haosa. Polovina, otprilike, stanovništva ne podržava ideju o posebnom crnogorskom jeziku, a pogotovo je protiv uvođenja u crnogorski prostor poljskih slova *š, ž*. Velika većina Crnogoraca nije (bar za sada) prihvatila tu nepotrebnu, radikalnu i ishitrenu inovaciju, što se vidi iz svakodnevne prakse. Kaos nije nastao samo zbog toga, već i zato što su crnogorski pravopisni kodifikatori pomiješali kruške i jabuke i stvorili kategorijalni nered – u ćirilicu su ubacili latiničnu grafemu *s*, a u latinicu ćirilichnu grafemu *ž* i to u sasvim drugom značenju: 1) u ćirilici *ž* označava zvučni frikativni suglasnik *z*, a u latinici afrikatu *dz*, 2) u latinici grafema *s* označava bezvučni frikativni suglasnik *s*, a u ćirilici afrikatu *dz*. Nije manje štetan takav potez na interkorelacionom planu: sada tri štokavska standarda (srpski, hrvatski, bošnjački) imaju identičan grafijski sistem, a samo novoproglašeni crnogorski ima čak tri svoja slova. Takva radikalna grafijska diferencijacija u odnosu na srpski, hrvatski i bosanski/bošnjački nikako ne ide u prilog harmonizaciji odnosa i jačanju međusobne komunikacije. Ovo je kontraproduktivno i za ideju o samostalnom crnogorskom jeziku jer neće stimulatивно djelovati na njegovu afirmaciju. Na gramatičkom planu normativci crnogorskog jezika preduzimaju još čudniji postupak: u nemogućnosti da napišu svoju gramatiku prevode (bolje reći kozmetički dotjeruju, modifikuju) hrvatsku (Pranjковиć/Silić 2005) i objavljuju kao gramatiku crnogorskog jezika (Ćirgić/Pranjковиć/Silić 2010), što je još više pojačalo haotično stanje u Crnoj Gori.

25. Interkorelaciono posmatrano i stanje u Bosni i Hercegovini je haotično. Nered je prisutan na svim jezičkim nivoima. U ovoj novostvorenoj državi funkcioniše visokonaponski jezički sistem u kome sve tri faze (srpska, hrvatska, bošnjačka) asinhrono djeluju i teže (manje ili više) da izolirban između njih bude što deblji (više o tome v. Tošović 2010). Nasilno pretvaranje (inicirano iznutra i/ili izvana) trofaznog sistema u dvofazni ili monofazni može dovesti do još goreg haosa ili još teže situacije.

Literatura

- Blekburn, 1999: Blekburn, Sajmon. *Filozofski rečnik*. – Novi Sad – Beograd: Svetovi – Kultura. – 475 s.
- Čirgić/Pranjkić/Silić 2010: Čirgić, Adnan; Pranjkić, Ivo; Silić, Josip. *Gramatika crnogorskog jezika*. – Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke. – 358 s.
- Mitrović 1993: Mitrović, Dragan. *Teorija haosa i pravna nauka*. – Novi Sad: Visio mundi academic press. – 164 s.
- Piotrovski 1995: Пиотровский, Р. Г. Порядок и хаос в словообразовании. – In: *Научно-техническая информация. Серия 2: Информационные процессы и системы*. – Москва: ВИНТИ. – № 6. – С. 31–33.
- Pojzner/Šuljga/Šulepov 1998: Пойзнер, Б. Н.; Шульга Д. А.; Шулёпов, М. А. Становление моды как процесс формирования нового порядка в обществе. – In: *Порядок и хаос в развитии социально-экономических систем*. Материалы второго Всероссийского постоянно действующего научного семинара „Самоорганизация устойчивых целостностей в природе и обществе“. – Томск. – С. 58–60.
- Pozdnjakov Pozdnjakov 1998: Поздняков, А. В. Свойства целостных систем. – In: *Порядок и хаос в развитии социально-экономических систем*. Материалы второго Всероссийского постоянно действующего научного семинара „Самоорганизация устойчивых целостностей в природе и обществе“. – Томск. – С. 31–36.
- Silić/Pranjkić 2005: Silić, Josip; Pranjkić, Ivo. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. – Zagreb: Školska knjiga. – 422 s.
- Tošović 2010: Tošović, Branko. Jezici u Bosni i Hercegovini – autoegzistencija i/ili koegzistencija. – In: *Riječ*. – Nikšić: Filozofski fakultet – Institut za jezik i književnost. – S. 7–24.

Branko Tošović

Standardological order and chaos

The analysis consists of three parts. The first part gives a vision of order and chaos, the second part deals with the standardization as a struggle with the chaos, and the third part analyzes standardological order and chaos within the Serbian, Croatian, Bosnian/Bosniak and Montenegrin language. This paper discusses one sociolinguistic process (standardization of a language) in two contrasting states (order and chaos) which potentially include all physical, chemical, social, even language processes. By standardization it is to consider the linguistic and legal regulation of the use of language.

Keywords: order, chaos, standardization, Bosnian, Bosniak, Montenegrin, Croatian, Serbian.

Tošović 2012c: Tošović, Branko. STANDARDOLOŠKI RED I HAOS. – In: Halilović, Senahid (gl. ur.). *Bosanskohercegovački slavistički kongres 1: Lingvistika*. – Sarajevo: Slavistički komitet. – S. 59–67.